

بررسی نظام حقوقی زن در اروپا و تطبیق آن با اسلام

دکتر ناصر علی منصوریان: استادیار دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبایی

چکیده

مطالعه نظام حقوقی زنان در اروپا مستلزم بررسی متون حقوقی گوناگون در منزلت زن و به ویژه اصل برابری اوبا مرد می باشد، که اسناد جهانی و نیز اسناد منطقه ای اروپا آن را به رسمیت شناخته اند. شورای اروپا، با تصویب اسنادی چون کنوانسیون اروپایی حقوق بشر نقش مهمی در جهت پیشبرد حقوق زن در کشورهای اروپایی داشته است، چرا که کشورهای عضو متعهدند اصل برابری زن و مرد را در قانون اساسی و قوانین داخلی خود بگنجانند.

همچنین در کنار مطالعه طولی مزبور، مطالعه عرضی بعضی از کشورهای اروپایی شناخت ما را نسبت به نظام حقوقی زنان و تحولات مثبت آن در سالهای اخیر کامل ترمی کند. مقایسه نظام مزبور با اسلام به ما نشان می دهد که نه فقط هر دو نظام برابری زن و مرد را به رسمیت شناخته اند بلکه در آنچه به حقوق و امتیازات اجتماعی، مدنی، سیاسی و اقتصادی زن مربوط می گردد، حقوق اسلام نشانگر نظامی انعطاف پذیر و پیشرفته است.

لیس الذکر کالانثی

« هرگز پسر مثل دختر نیست! »

قرآن، سوره آل عمران، آیه ۳۶

مقدمه :

از نیمه دوم قرن بیستم بدینسوی نظام های حقوقی دنیا شاهد تحولی چشمگیر به لحاظ منزلت زنان در جامعه بوده است. از آثار این تحول تحقق برابری زن و مرد در مشارکت های اجتماعی است. معهداً، عملاً زنان همچنان از تبعیض رنج میبرند، دموکراسی را که لازمه اش برابری زن و مرد در برخورداری زن و مرد از منابع انسانی و اقتصادی و استفاده زن از خلاقیت ها و استعداد هایش است کامل نمی دانند. در تأیید اصول حقوقی و ضوابط بین المللی و همگام با تلاش های سازمان های بین المللی، سازمان های منطقه ای بویژه شورای اروپا و اتحادیه های اروپا کوشیده اند داعیه های زنان را تلطیف و برابری زن و مرد را تضمین کنند.

در راستای ترتیبات اعلامیه جهانی حقوق بشر ۱۸۴۸ در منشور ملل متحد، نخستین متون بین المللی به دهه های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ مربوط می شوند که رفع هرگونه تبعیض علیه زنان را پیش بینی می کنند، و سپس از اواخر سال های ۱۹۸۰ ممنوعیت هرگونه خشونت علیه زنان را تأیید می

نمایند.^{۳۸۶} عضویت در این اسناد بین المللی سبب می شود که دولت ها متعهد شوند به طرق مناسب و بدون تأخیر سیاست رفع تبعیض علیه زنان را اعمال نمایند.

برای اینکار، دولت ها موظف می شوند اصل برابری زن و مرد را در قانون اساسی خود بگنجانند.

ماده ۳ میثاق بین المللی حقوق سیاسی و مدنی و همچنین حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (دسامبر ۱۹۶۶) دولت های عضو متعهد می کنند حق مساوی مرد و زن را در برخورداری از حقوق سیاسی و مدنی [همچنین از حقوق اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی] را تضمین نمایند.^{۳۸۷} و بالاخره، اعلامیه هزاره سوم مصوب سپتامبر ۲۰۰۰ اعلام می دارد: «هیچ فردی و ملتی نباید از منافع توسعه بی بهره بماند. برابری حقوق و امکانات زنان و مردان باید تأمین گردد.»^{۳۸۸} گسترش کوشش های بین المللی موجب تصویب چندین متن حقوقی در چارچوب منطقه ای اروپا گردیده که تأثیر فراوانی در قانونگذاری کشورهای اروپایی راجع به حقوق زنان داشته است. در مقاله حاضر سعی ما بر آن است تا ابتدا نظام حقوقی زنان را در اسناد اروپایی بررسی کنیم و سپس در چند کشور اروپایی منزلت زن را در چارچوب حقوق داخلی نشان دهیم، و نهایتاً آن را با نظام حقوقی اسلام در این زمینه مقایسه نماییم. یک مطالعه طولی ما را با اسناد منطقه ای اروپا در نظام حقوقی زنان آشنا می سازد، و مطالعه عرضی حقوق داخلی کشورهای اروپایی آگاهی ما را در این خصوص عمیق ترمی نماید.

بند اول - اسناد منطقه ای اروپا

عهد نامه اتحادیه اروپا در مواد ۲ و ۳ خود تساوی زن و مرد را به عنوان یکی از اصول بنیادین اتحادیه اروپا به رسمیت می شناسد، و خود را مکلف به رفع نابرابری های این دو می شمارد. کنوانسیون اروپایی حقوق بشر در ماده ۱۴ هرگونه تمایز بین زن و مرد را که منشأ تعلق حقوقی باشد، ممنوع می سازد. پروتکل شماره ۷ آن اصل تساوی حقوق و مسئولیت ها را در مورد زوج و زوجه اضافه می کند. منشور اجتماعی اروپا (مصوب ۱۹۹۶) بر حقوق ممتاز زنان و اصل عدم تبعیض جنسیتی تأکید می نماید.

به هر حال، اسناد منطقه ای اروپا متعدد هستند که در اینجا فقط به مهمترین آن ها اشاره می شود. به دنبال اعلامیه شورای اروپا در خصوص برابری زن و مرد مصوب نوامبر ۱۹۸۸ سران کشورهای عضو شورای اروپا در اکتبر ۱۹۷۷ بر «اهمیت نمایندگی همسان مردان و زنان در همه بخش های

^{۳۸۶} منظور کنوانسیون منع هرگونه خشونت علیه زنان مصوب ۱۸ دسامبر ۱۹۷۹ است که از ۳ سپتامبر ۱۹۸۱ لازم الاجرا شده است.
2. ONU, Ficle d'information sur les droits de l'h'omme, N-15, N-16.
3. ONU, A.G, De'claration du Mille'naire - Doc. Dpi/2163-oct.2000.

برای مطالعه بیشتر جنبه های کلی این مطالعه رک :

- دکتر طباطبایی مؤتمنی، منوچهر، آزادیهای عمومی و حقوق بشر، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم، تهران ۱۳۷۵، صص ۱۶۶ به بعد.
- گلن جانسون، اعلامیه جهانی حقوق بشر و تاریخچه آن (ترجمه پوینده) تهران، نشر نی، چاپ چهارم، ۱۳۷۸.
- ذاکریان، مهدی، حقوق بشر در هزاره جدید، کمیته مقابله با تبعیض علیه زنان، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، تهران ۱۳۸۱.
- شجاعی، زهرا، زن در قانون اساسی - دستاوردها، کاستی ها و راهکارها، مجله کانون وکلای دادگستری مرکز، دوره جدید شماره ۱۰ و ۹ - پاییز و زمستان ۱۳۸۱، صص ۱۶۵-۱۵۳.

جامعه از جمله فعالیت های سیاسی « تأکید کردند. یکسال بعد کمیته وزرای دولتهای عضو مجدداً تحقق این امر را توصیه نمودند.^{۳۸۹}

شورای اروپا، سپس، در آوریل ۲۰۰۲ خواستار حمایت زنان در مقابل خشونت گردید.^{۳۹۰} از آن زمان هرساله کنفرانس وزیران شورای اروپا طی قطعنامه ها و توصیه نامه های گوناگون براستقرار جوامع دموکراتیک مبتنی بر شناسایی حقوق فرد انسانی و مشارکت کامل زنان در فعالیت های سیاسی و اجتماعی و همچنین مبارزه با خشونت علیه زن در محیط خانواده تأکید کرده است.^{۳۹۱} کمیسیون اتحادیه اروپا، در طرح اجرایی سال های ۲۰۱۰-۲۰۰۶ در خصوص ابعاد برابری زن و مرد، بهبود شرایط کار و زندگی خصوصی و خانوادگی زن، مشارکت برابر زنان و مردان در فعالیت ها و تصمیمات اجتماعی، رفع هر نوع خشونت جنسیتی بین زن و مرد، و نفی هر گونه برتری جنسیتی در عرصه های فرهنگی، آموزشی و مطبوعاتی و شغلی و تلتیف برابری زن و مرد در سیاست های اروپایی ارائه برنامه و تأکید نموده است.^{۳۹۲}

بند دوم - نظام حقوقی زنان در کشورهای اروپایی

برای مطالعه دقیق تر ناگزیریم تنها به مطالعه سه کشور فرانسه، انگلستان و هلند اکتفا کنیم، تا از نظامهای مختلف حقوقی اعم از رومی- لاتینی، کمان لاوژرمنی نمونه ای آورده باشیم. همچنین، در چارچوب چنین مطالعه ای مناسب می دانیم بین چهار چهره زن تفاوت گذاریم: زن به معنای عام، زن به معنای خاص- همسر، زن- دختر، وزن- مادر.

الف - زن به معنای عام

در اینجا ما مواجه با همان چهره ای از زن هستیم که اسناد بین المللی و منطقه ای نشان می دهند، اسنادی که کشورهای اروپایی را متعهد می کنند، به دنبال اعلام عضویت در آنها برابری زن و مرد را در همه ابعاد زندگی اجتماعی تأمین و همچنین رفع هر گونه تبعیض جنسیتی و خشونت علیه زنان را در قانونگذاری داخلی خود تضمین کنند.

در آنچه به فرانسه مربوط می شود، می توان از اعلامیه حقوق بشرو شهروند اوت ۱۷۸۹ میلادی یاد کرد که همزمان با انقلاب کبیر فرانسه تولد یافت.^{۳۹۳} سپس در مقدمه اعلامیه ۱۷۹۱ اولمپ گژآمه است: « مادران، دختران و خواهران به عنوان نمایندگان ملت خواستار مشارکت در مجلس ملی هستند». کد ناپلئون ۱۸۰۴ به زنان حقوق مدنی اعطا می کند، اما آنها را از حقوق اساسی محروم می داند. فرمان الجزیره مورخ ۳۱ آوریل ۱۹۴۴ برای زنان فرانسوی حق رأی قائل می شود. مقدمه قانون اساسی اکتبر ۱۹۴۶ (جمهوری چهارم) اعلام می دارد: «قانون برای زن در همه زمینه ها حقوق برابر با مردان را تضمین می کند.» این مقدمه و ترتیبات اعلامیه اوت ۱۷۸۹ میلادی در مقدمه قانون

^{۳۸۹} توصیه نامه شماره: Rec(98)14 مصوب ۱۷ اکتبر ۱۹۹۸.

^{۳۹۰} توصیه نامه شماره: Rec(2002)5 مصوب ۳۰ آوریل ۲۰۰۲.

^{۳۹۱} رک. سند شماره: Doc.10273(16 sept.2004) و توصیه نامه شماره Rec168(2004)

^{۳۹۲} رک. سند: Commission des Commuinaute's Europ'eennes (sec.(2006)275).

8.Obesdorff,H,Les constitution de l'Europe des Douz,df.,paris,1992.

در این مورد رک:

La de'claration de 1789/ Revue Droits,N=08(spe'cial),PUF,Paris,1988.

اساسی ۱۹۵۸ (جمهوری پنجم) به رسمیت شناخته می شود. در ژوئیه ۱۹۹۹ با بازنگری قانون اساسی در ماده ۳ قانون اساسی ۱۹۵۸ افزوده می شود:

« قانون امکان ورود زنان و مردان را با شرایط برابر در مسؤلیت های انتخاباتی و وظایف نمایندگی تلطیف می کند».

قانون ژینسون مصوب ۹ مه ۲۰۰۱ بر تساوی بین زن و مرد تأکید می کند. تساوی دستمزد بین مرد و زن در طرح قانونی ۲۴ مارس ۲۰۰۵ پیش بینی شده است. در اجرای بازنگری سال ۱۹۹۹ قانون ۳۱ ژوئیه ۲۰۰۷ تصویب شد که ورود قانونی زنان را در نمایندگی های محلی و منطقه ای تشویق کرد و به زنان حقوق مساوی با مردان در مسؤلیت های پارلمانی اعطا نمود. معهدا، زنان همچنان بین نمایندگان پارلمان در اقلیت هستند. البته، در انتخابات مه ۲۰۰۷ برای اولین بار یک زن (سگولن رویال) کاندیدای موفقی بود که در دور دوم با کاندیدای پیروز (نیکولا سارکوزی) رقابت کرد. در انگلستان، آزادی های بشری و اصول برابری انسانها به قرن ها پیش بازمی گردد، و حقوق شهروندی زن، بنحوی گسترده رعایت می شود. در منشور کبیر ۱۲۱۵ پیش بینی شده است: « زن بیوه با فوت شوهر و بدون مشکل هبه و ارثیه شوهر را دریافت خواهد کرد، بی آنکه بخواهد از جهیزیه اش پرداختی انجام دهد.»^{۳۹۴}

در هلند تعهدات اروپایی دولت در چارچوب تحقق برابری زن و مرد کاملاً رعایت می شود. ماده قانون اساسی هلند می گوید:

« هیچ تبعیضی مجاز نیست، چه مبتنی بر مذهب و اعتقادات ایمانی، یا مبتنی بر عقاید سیاسی، نژاد، جنسیت یا هر انگیزه دیگر باشد.»^{۳۹۵}

ب - زن به معنای خاص - همسر

در بحث از زن به معنای خاص یعنی همسر، زنان فرانسوی حقیقتاً از زمانی در حقوق خانواده همسر شناخته شدند که با اصلاح قانون مدنی در سال ۱۹۷۱ عبارت «مرد رئیس خانواده است» حذف گردید. در حقوق خانواده فرانسه، تکالیف خانوادگی کاملاً متقابل هستند و زن

۱۰. همان.

۱۱. قانونگذار فرانسوی در چارچوب برابری زن و مرد در سال های اخیر تا آنجا پیش رفته است که زن فرانسوی می تواند برخلاف گذشته نام فامیل خود را حفظ کند و فرزندان نیز مختارند از نام خانوادگی پدر و مادر تا زمانی که استفاده کنند یا بین آنها یکی را برگزینند. (J.O.N0/40- 19 ۱۲ Carbonnier, J, Droit Civil, T.2, La famille, 19 e'd, PUF, paris, 1998, pp. 101-123(TUIN2003

۱۳. همان، ص ۱۳۴.

در این خصوص رک:

- دکتر منصوریان، ناصر علی، ضرورت بازنگری مقررات حقوق خانواده در ایران، مجله کانون وکلا، شماره ۹-۸ دوره جدید، ۷۴-

۱۳۷۳، صص ۴۸۴-۴۸۵. همچنین:

- Len'égime juridique des biens destin'és a l'usage commun des, Epoux, in Revue Int'lo de droit compare, 4anne'e, N -04, Oct-dec 1990.

وشوهر در موقعیت برابر قرار دارند. (ماده ۲۱۲ قانون مدنی فرانسه)^{۳۹۶} وجود خانواده مانع از آزادی هر کدام از زوجین در انتخاب شغل آنها نیست. (ماده ۲۲۳ قانون مدنی فرانسه)^{۳۹۷} در صورت طلاق نیز زن و شوهر در موقعیت مساوی هستند، و بلحاظ مالی حسب شرایط ربع یا نصف اموال مشترک به زوج تعلق می گیرد. با فوت شوهر اراثت البیت به بیوه تعلق دارد و اوتا چندین سال از خانه خانوادگی انتفاع برد. (ماده ۷۶۷ قانون مدنی فرانسه)^{۳۹۸}

در انگلستان نیز به لحاظ شغلی زن و مرد در شرایط مساوی انتخاب شغل هستند بلکه بعنوان زوجین از حقوق و تکالیف متقابل برخوردار می باشند. از سال ۱۹۷۴ به هنگام ازدواج زن مجبور نیست در همان محل سکونتی که شوهر می خواهد زندگی کند. باید با هم توافق کنند. در صورتی که زن ادعا و اعلام کند زندگی با شوهرش دشوار و غیر قابل تحمل شده است، صرف لعلام او برای دادگاه کافی است فقط چنانچه بر اساس توافق خواستار طلاق نشوند، باید پنج سال از یکدیگر جدا زندگی کنند تا دادگاه حکم به طلاق بدهد. نظام حقوقی تقسیم اموال در انگلستان در صورت فوت یا طلاق مانند فرانسه مبتنی بر دوگانگی است، یعنی بین اموال منقول و غیر منقول تفاوت وجود دارد.^{۳۹۹}

در هلند به نهاد خانواده توجه فراوان شده وزن از حقوق مساوی با شوهر برخوردار بوده، دارای استقلال مالی و اقتصادی است. زن با ازدواج نام خانوادگی اش را از دست نمی دهد و در عین حال می تواند از نام شوهر نیز استفاده کند. پس از طلاق تا وقتی ازدواج مجدد ننموده باشد او می تواند همچنان نام شوهر را نگه دارد مگر آنکه شوهر به دلایل جدی از دادگاه بخواهد حق مزبور را از او بزراید. طلاق بر اساس توافق و درخواست طرفین یا بر مبنای تقاضای یکی از زوجین محقق می شود. (مواد ۱۵۱-۱-۱۵۴ و ۱-۱۵۴ قانون مدنی هلند) با تحقق طلاق رژیم مالی مشترک منحل می شود و به هر کدام از زوجین نصف اموال تعلق می گیرد. (ماده ۱۰۰-۱ قانون مدنی هلند)^{۴۰۰}

ج- زن - دختر

به عنوان دختر از سویی منزلت او به منزلت زن به معنای عام قابل تشبیه و تلفیق است و از سویی دیگر در چارچوب همان آزادی ها و برابری ها، همچون پسران در جامعه از حقوق مساوی آموزش و پرورش و امتیازات شغلی برخوردار است. در کشورهای فرانسه، انگلستان و هلند دختر همچون پسران همه گونه حقوق و امتیازات اجتماعی و شغلی و آموزشی مانند تحصیل رایگان برخوردار است.^{۴۰۱}

^{۳۹۹} قانون مدنی و قانون ارث انگلستان

^{۴۰۰} قانون مدنی هلند و رک:

د - زن - مادر

سواى آنکه مادران به عنوان عام الشمول زن از برابری حقوق و امتیازات با پدران بهره مند می شوند، از زمانی که زن مادری شود، منزلت و مکرمیت فراوان پیدا می کند. اوبه مظهر عاطفی، آموزشی و تربیتی نخستین واحد جامعه که خانواده است، بدل می گردد. از دیدگاه حقوق کشورهای اروپایی، مادر حق سقط جنین دارد و از همه گونه حقوق و مزایای شغلی، کمک های درمانی و بهداشتی در زمان بارداری برخوردار می باشد. در فرانسه، قانون سیمون وی^{۴۰۲}، وزیر بهداشتی وقت، در سال ۱۹۷۵ سقط جنین را مجاز شمرد و در چارچوب قانون آن، تأمین حقوق اجتماعی در دوران حاملگی، معاینات و معالجات مادران تقریباً رایگان است. مقررات جدید شغلی و استخدامی نیز برای مادران شاغل مرخصی کافی قبل و بعد از زایمان را پیش بینی کرده اند. زنان باردار حداقل شانزده هفته مرخصی زایمان دارند که شش هفته قبل و ده هفته بعد از وضع حمل از آن استفاده می کنند. در صورتیکه مادر دوقلو یا بیشتر به دنیا آورد مرخصی مزبور با زهم، حسب شرایط، قابل افزایش است.^{۴۰۳} مقررات ارث نیز تحت شرایطی برای مادر سهمیه ای در ارث قرار داده است.^{۴۰۴} مقررات کاملاً مشابهی در حقوق مدنی انگلستان و هلند به نفع مادر وجود دارند.^{۴۰۵} بررسی های فوق ما را برای شناخت نظام حقوقی زن در اسلام کنجکاو می سازد.

بند سوم - تحلیل تطبیقی نظام حقوق زن در اسلام

عناصر شناخت نظام حقوقی زن در اسلام آنقدر گسترده اند که در مقاله ای کوتاه نمی توان به طور وافی و کافی به آن پرداخت. ناگزیریم به یادآوری اصول قرآنی و ذکر برگزیده ای در مقررات اسلامی بسنده کنیم.

به اهمیت چنین مطالعه و تحلیلی هنگامی واقف می شویم که اصل ۲۱ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران را یادآوری نماییم که می گوید:

« دولت موظف است حقوق زن را در تمام جهات با رعایت موازین اسلامی تضمین نماید.»

در حالیکه پذیرش برابری زن و مرد به عنوان اصلی جهانشمول از انقلابات قرن هجدهم میلادی سرچشمه گرفته ، عملاً از نیمه دوم قرن بیستم با شناخت حقوق بشروشناسایی آن در چارچوب فعالیت های سازمان های بین المللی و منطقه ای جامه عمل بخود می پوشد، و هنوز هم در بسیاری از کشورها تحقق راستین پیدا نکرده است.^{۴۰۶}

با ظهور اسلام ، قرآن برابری زن و مرد را اعلام می دارد :

« انا خلقناکم من ذکروانثی وجعلناکم شعوباً وقبائل لتعارفوا، ان اکرمکم عند الله اتقیکم» (سوره حجرات ، آیه ۱۳) (ما شما را از یک مرد وزن آفریدیم و شما را در گروهها و قبیله ها قراردادیم تا یکدیگر را بشناسید، برترین شما نزد خدا پرهیزگارتین است) ، همچنین :

« والمؤمنون والمؤمنات بعضهم اولیاء بعض » (سوره توبه آیه ۷) (مردان و زنان مؤمن دوستان یکدیگرند.)

شناخت سیره پیامبر اکرم (ص) و پیشوایان دینی تضمین کننده برابری بین زن و مرد می باشد. در سال های اخیر اشکالاتی در خصوص حقوق اسلامی زن مطرح می گردد که درباره شان حقوقدانان و فقها پاسخ داده اند. بعنوان مثال در مورد عدم مشروعیت قضاوت زن فقط مستند آن یک حدیث است که اظهار شده : « زن نباید قضاوت را برعهده گیرد».^{۴۰۷}

به اعتقاد سید محمد حسین فضل ا... این حدیث ضعیف است^{۴۰۸} و به عقیده طبری در موارد خاصی از قضاوت ممنوع شده است.^{۴۰۹} شهادت زن نیز در بعضی موارد مثل مورد زنا پذیرفته نمی شود، اما در مورد قتل پذیرفته شده است^{۴۱۰} و آنچه به ارث مربوط می گردد ، استادان فقه و حقوق وسیعاً موضوع را تحلیل کرده و برتری حقوقی مقررات مربوط به میراث را روشن نموده اند. با استدلال استاد ناصر کاتوزیان در بیان تفسیر ماده ۸۹۱ قانون مدنی هیچ وارثی نمی تواند مانع ارث بردن همسر شود. با داشتن فرزند برای مورث ارث زن ۱/۸ و در صورت نداشتن فرزند ۱/۴ است.^{۴۱۱}

^{۴۰۶} . در هفت کشور عضو شورای اروپا هیچ وزیری وجود ندارد. درده کشور آن کمتر از ۱۰ درصد اعضای دولت از زنان هستند. تنها ۱۷٪ نمایندگان پارلمان از زنان هستند. در یازده کشور شورای اروپا ۹۰٪ اعضای پارلمان مرد هستند.

^{۴۰۷} . بحار الانوار، ج ۱۰، ص ۱۶۷، حدیث ۱.

^{۴۰۸} . فضل ا...، سید محمد حسین، دنیای زن، دفتر پژوهش و نشر سهروردی، تهران، ۱۳۸۳، ص ۱۴۸.

^{۴۰۹} . همان، ص ۱۴۹.

^{۴۱۰} . همان، ص ۱۴۰.

برای مطالعه بیشتر در این خصوص رک :

الشهید ثانی، مباحث شرح لمعه (بکوشش دکتر اسد... لطفی، مجمع علمی و فرهنگی مجد، تهران، ۱۳۸۰. تفسیر مجمع البیان، جلد ۲، ص ۱۱۴ (در تفسیر آیه ۱۱ سوره نساء).

^{۴۱۱} . رک. کاتوزیان، ناصر، ارث، نشر دادگستر، تهران، ۱۳۷۶، صص ۲۰۱-۱۹۴.

همچنین رک:

- دکتر مهرپور، محمد حسین، میراث زوجه، انتشارات اطلاعات، تهران، ۱۳۶۹.

در خصوص حقوق زن در اسلام همچنین رک:

- شهید مطهری، مرتضی، حقوق زن در اسلام، انتشارات ملامصدر، تهران، ۱۳۵۹.

- شریعتی، علی، فاطمه فاطمه است، نشر حسینییه ارشاد، تهران، ۱۳۵۸.

-Montail V.M. La pensee arabe, seghers, paris, 1987, pp.89-94.

-Millot L., Blanc F.P. Introdication a l'etude de droit musulman, Dalloz, paris, 2001, pp.256-523.

نتیجه گیری :

شک نیست که حقوق زنان جزء انفکاک ناپذیر حقوق بشرو تضمین کننده دموکراسی در تمامی جوامع بشری است. بنابراین ، نظامی می تواند در چارچوب اصول بشری وضوابط حقوقی پایدار بماند که حقوق زنان را ارج نهد و برابری او را با مرد در تمامی ابعاد زندگی اجتماعی و سیاسی و فرهنگی، به رسمیت بشناسد ؛ و بویژه حقوق و امتیازات او را چه به عنوان عام زن، چه همسر، چه دختر و چه مادر که عالی ترین چهره انسانی اوست ، تأمین و تضمین نماید.